

ВІДГУК

офіційного опонента
на дисертацію Катерини Олександрівни Годік
«Концепт “бісовщини” в творчості українських та російських
письменників першої половини ХХ століття»,
подану на здобуття наукового ступеня кандидата філологічних наук
за спеціальністю 10.01.05 – порівняльне літературознавство

Унікальність компаративної методології полягає в тому, що вона відкриває майже необмежені можливості для літературного аналізу художніх творів, оскільки вбирає в себе як дослідження «міжнаціональних взаємозв'язків окремих літератур, так і дослідження світової літератури в її художній цілісності»¹. Така її специфіка значно розширює межі національно-літературної ідентичності, не тільки увиразнюючи національне і загальне для окремих літератур, але й розкриває витoki руху світового літературного процесу і народження нової естетичної домінанти. Нові обрії осягнення художніх текстів відкривають компаративні виміри досліджень – ті методології, що увиразнюють національне й ідентичне, своєрідне та узагальнене в культурі та літературі.

У зарубіжних компаративних студіях за останнє десятиліття порівняльна методологія поширює обрії. Маємо на увазі роботи англійських науковців Сюзан Баснет, Єви Кушер, Манфреда Шмеллінга, французьких – Жана Луї Акетта, Камілля Дюмульє, Еміля Люка-Люклена, Іва Шевреля, Франсуази Лавока, Анн Томіш, російських – Наталії Пахсарьян, Тетяни Венедиктової, Олександра Леденьова тощо. У розвідках цих вчених затверджується методологія вже *перехресного* читання та аналізу літературних творів, що сприймаються не як конкретизація загальних принципів, але як елементи складних систем у *сукупності* жанрів, напрямів, міфів, тем, епох тощо. На думку вчених, цей підхід актуалізує *естетичний* погляд на компаративістику, що виводить на перший план дослідження

---

¹ Пахсарьян Н.Т. Компаративность границ и границы компаративистики / Н.Т. Пахсарьян // Избранные статьи о французской литературе. – Днепропетровск: АРТ-ПРЕСС, 2010. – С. 216–222. – С. 216.

зв'язків або *зіставлень естетичних об'єктів* і тим самим значно ускладнює методологію компаративного аналізу, робить його багаторівневим.

Опанування такою методологією – досить складне завдання. Тому особливо втішно зазначити, що представлена дисертація Катерини Олександрівни Годік продемонструвала спрямованість саме на такий новий вектор розвитку компаративістики. Такий підхід безумовно збагачує вітчизняні компаративні практики завдяки новітнім науковим розвідкам у сфері порівняльного літературознавства. Наявність таких дисертацій, як рецензована нами, свідчить про те, що українське літературознавство розширює свої межі, виходить на новий рівень і стає суголосним сучасним світовим науковим концепціям.

Робота К.О. Годік, безумовно, є актуальною. По-перше, актуальною і назрілою є сама поява дослідження такого характеру, про що ми вже зазначили вище; по-друге, актуальним є осмислення феномену «бісовщини» як типу свідомості та як естетичного явища і його художніх засобів реалізації в творах української та російської літератур. Запропонована постановка проблеми і її вирішення в дисертації окреслюють шляхи визначення відмінності парадигми зла в слов'янському та західному світовідчутті.

Мета роботи, що полягає у виявленні структури «бісовщини», її смислових пластів у творчості українських та російських письменників першої половини ХХ століття, визначає наукову новизну дослідження, яка не викликає заперечень. В її основі – аналіз української та російської моделей «бісовщини»; визначення походження концепту «бісовщина» та специфіки його формування в національних літературах першої половини ХХ ст.; виявлення типологічних відмінностей в національних моделях «бісовщини»; обґрунтування «бісовщини» як специфічного типу свідомості; осмислення особливостей реалізації концепту «бісовщина» в українській та російській літературах.

На особливу увагу заслуговує методологічний ракурс дисертації. Тут імпонує синтез традиційних (класичних) та сучасних підходів до аналізу

літературних текстів, де кожній заявленій проблемі відповідає конкретний підхід – порівняльно-історичний, методи компаративного, генетико-контактного та порівняльно-типологічного аналізу, структуральний та семіотичний підходи. Тут зауважимо, що дисертантка була зайве скромною у перерахуванні залучених підходів, вказавши у вступі лише основні, проте зміст роботи свідчить, що методологічна база дисертації значно багатша, ніж це зазначила авторка, і може бути доповнена історико-літературним, міфопоетичним, культурно-історичним та філософсько-антропологічним підходами.

Дисертація К.О. Годик логічно структурована. Кожний з трьох розділів орієнтований на осмислення певного ряду проблем – осмислення «бісовщини» як соціокультурного явища; узагальнення теоретичних напластувань в літературознавчій історії дослідження терміну «концепт»; обґрунтування «бісовщини» як соціокультурного та поетологічного концепту; визначення смислових страт та структури «бісовщини» у творах Ф. Достоєвського; вмотивування «бісовщини» як феномену людської деструктивності; дослідження розвитку заявленого концепту в українській та російській літературах на індивідуальному та державницькому етапах становлення. Проте всі вони підпорядковані єдиній ідеї дослідження. Аналіз цих питань передбачає здатність до теоретичних узагальнень і конкретизувань, виявлення найактуальніших аспектів дослідження, логічного формулювання висновків, що відмінно демонструє дисертантка в процесі роботи.

Специфіка компаративного підходу Катерини Олександрівни до вирішення поставлених завдань проявляється вже у першому розділі дисертації «*“Бісовщина” як соціокультурне явище в літературі першої половини ХХ століття*». В ньому визначаються етапи та основні вектори дослідження цієї проблеми у зарубіжному та вітчизняному науковому дискурсі (підрозділ 1.1.). Тут привертає увагу та наукова ґрунтовність, з якою дисертантка підійшла до осмислення значного масиву наукових праць,

присвячених проблемі «бісовщини», узагальнюючи, систематизуючи, простежуючи еволюцію численних критичних та літературознавчих поглядів на змістовний смисл цього поняття. Досліджуючи зміст поняття «концепт», авторка наголошує на необхідності з'ясування його смислу в межах різних галузей гуманітарного знання, вмотивовуючи, тим самим, тісний зв'язок між ними. У роботі приваблює те, що компаративний вимір дослідження заявленої проблеми оприявлений вже в аналізі ключових теоретичних понять – здійснений дисертанткою аналіз наукових розвідок підпорядкований порівняльно-типологічному їх прочитанню в працях вітчизняних та зарубіжних дослідників. Положення відомих наукових напрацювань доповнюються власними спостереженнями дисертантки, набутими в процесі аналізу творів української та російської літератур, які переконливі і не викликають заперечень. Ретельно простежуючи генезу формування поняття «бісовщина» та особливості його обживання в українському та зарубіжному науковому дискурсі, дисертантка виокремлює дві сфери його смислового буття – релігійно-міфологічну та соціокультурну, наголошуючи, тим самим, на необхідності розмежування понять «чортівня» (яке співвідноситься з діями інфернальних сил) і «бісовщина» (яке характеризує дії людей), що, за слушною думкою дисертантки, обумовлює розбіжності у тлумаченні поняття «бісовщина» в українській та російській літературах: «Український варіант тлумачення не використовує значення бісовщини як соціального явища чи типу свідомості, тоді як у текстах російських це знаходимо» (с. 28). Зауважуючи на тому, що детальне наукове дослідження концепту «бісовщина» почалося після його увиразнення у творах Ф. Достоєвського, дисертантка ретельно аналізує смислові шари і структуру бісовщини у творчості письменника (підрозділ 1.2), осмислюючи на рівні системи персонажів складну «бісівську» ієрархію, вищий рівень якої посідають «верховодні біси» (Ставрогін, Верховенський, Кирилов), нижчий – «дрібні біси» (Лебядкін, Лямшин, Вергінський) (с. 47). Саме цей принцип ієрархії

буде враховуватися в аналізі образів персонажів у подальших розділах роботи.

Розглядаючи концепт як образний елемент структури художнього твору та як ментальну складову авторської картини світу, Катерина Олександрівна визначає «бісовщину» як «феномен людської деструктивності, яка виражається в колективній ментальності як одержимість соціальним конструюванням і проектуванням у формі утопізму, що з'єднує історичні, релігійні та ціннісні аспекти» (с. 48). Думка дисертантки зважена, коректна, розгортається логічно, послідовно вибудовуючи теоретичний ланцюг, що увиразнює теоретичну концепцію авторки і демонструє високий рівень володіння літературознавчим аналітичним інструментарієм. Так, цілком слушно виокремлюються основні показники концепту «бісовщина», що окреслюють його смисловий зміст: протест проти всіх норм моралі та релігії, позиція «надлюдини», деструктивне начало вчинків, хворобливе зацікавлення неживим, неприкаяність, хворобливий симбіоз у стосунках з батьками. Логічно вибудовується структура та етапи становлення заявленого концепту в українській та російській літературах – індивідуальний (де носієм бісівського світогляду є одна людина) та державницький (утворення великих суспільних груп, охоплених «бісовщиною» – політичних партій, суспільних угруповань, державних утворень тощо) (с. 64-65).

Потужне теоретичне підґрунтя стає запорукою цікавого і майстерно виконаного аналізу текстів, наданого у подальших розділах роботи. Розуміння «бісовщини» як особливого типу свідомості виводить методологію запропонованого в дисертації компаративного аналізу на естетичний рівень, що містить численну кількість планів, зв'язків, зіставлень, порівнянь. На зовнішньому рівні це: 1) вітчизняні та зарубіжні підходи до дослідження концепту «бісовщина»; 2) міжлітературні зв'язки, зіставлення літературних процесів України та Росії першої половини ХХ ст.; 3) зіставлення епох – ХІХ та ХХ століття. На внутрішньому рівні: 4) зіставлення образів персонажів та провідних мотивів; 5) інтертекстуальність

та алюзивність у звертанні письменників першої половини ХХ ст. до творів Ф. Достоєвського та філософських праць Ніцше і Фрейда; б) компаративність всередині жанра (українські та російські утопічні/антиутопічні твори). Загалом 6 компаративних планів.

У другому розділі дисертації *«Розвиток концепту “бісовщина” I етапу становлення в українській та російській літературах першої половини ХХ століття. Індивідуальний етап становлення»* ретельно аналізується особистісний рівень концепту у творах В. Винниченка, В. Підмогильного, М. Хвильового, М. Горького, Ф. Сологуба. Авторка переконлива в думці про те, що відмінність української та російської моделей «бісовщини» обумовлена різними джерелами формування – впливом творчого доробку Ф. Достоєвського для російської моделі та філософських концепцій західного модернізму, зокрема, праць Ф. Ніцше та З. Фрейда для української. Так, бісовське начало в образах персонажів Винниченка та Підмогильного осмислюється як поразка «надлюдини». Дисертантка обирає дуже цікавий ракурс дослідження бісовської психології крізь призму дихотомії Фауст/Мефістофель в образі Якова Михайлюка та тваринне/людське в образі Степана Радченка, що увиразнює філософсько-антропологічний вимір бісовщини, створений під впливом західної модерністської моделі. Російська ж модель бісовщини I періоду представлена аналізом романів «Життя Кліма Самгіна» та «Дрібний біс», в яких образи героїв створюються за зразком бісівської моделі Ф. Достоєвського. Тут приваблює логічність і аналітична вишуканість в побудуванні розділу. Думка дисертантки розгортається послідовно – від визначення причин перетворення людини на біса (страх як провідна емоція) через осмислення специфіки реалізації бісівської суті в літературному творі (актуалізація мотивів гріхопадіння, гвалтування, ролі образу жінки-нареченої та її реакції на героя-біса) до утвердження можливостей виходу із бісівського стану, які вбачаються у поверненні до звичайного побуту через загальнолюдські цінності, або у смерті персонажа-

носія бісівського начала. Міркування авторки в цьому плані цілком слушні і не викликають заперечень.

У третьому розділі дисертації *«“Бісовщина” як основоположний концепт формування суспільства. Державницький етап його розвитку»* Катерина Олександрівна зосереджується на аналізі «бісівської» ієрархії та шляхах виходу з неї у творах А. Платонова, Т. Осьмачки, В. Винниченка, та М. Булгакова. У полі зору дисертантки – типологічна схожість національних моделей «бісовщини». Авторка вибудовує характерну для обох літератур складну двочленну структуру концепту, яка включає бісів віщого і нижчого рівнів, що поєднані спільною метою: підкорення суспільства та нівеляція цінності людської особистості. Така структура, як слушно зазначає дисертантка, заміщує структуру державного управління. Тут додамо, що засіб її створення в літературних творах і осмислення в рецензованій науковій розвідці можна зіставити з традиційним досвідом дослідження антиутопії – жанру, в основі якого і ідея перетворення світу, і ідея обезцінення людської особистості в ім'я загального щастя, і ідея втечі з тоталітарного суспільства як єдиний спосіб порятунку та збереження в собі людського начала. Проте міркування дисертантки над цими ідеями крізь призму бісівського типу свідомості значно розширюють межі цієї традиції – в ієрархії бісівського суспільства головну роль відіграють не біси-деміурги (які слушно визначаються авторкою як бездіяльні суб'єкти), але ті самі «дрібні біси» (за визначенням Катерини Олександрівни, дієві персонажі), які, власне, це суспільство і будують, адже глобальна мета підкорення суспільства зароджується ще на початковому етапі бісівства – у деструктивному характері свідомості пересічної особистості, її пороках та гріхопадінні. Зосередження водночас на соціокультурному та антропологічному вимірах сутності «бісовщини» дозволило дисертантці довести актуальність і водночас унікальність такого типу свідомості для української та російської літератур та культур першої половини ХХ ст.

Зміст роботи повною мірою демонструє високий рівень наукового мислення, ерудиції та філологічної майстерності авторки. Запропонована компаративна методологія аналізу, в основі якої концепт «бісовщини» та його відображення в художній свідомості епохи, є дуже перспективною новацією дисертантки.

Проте, визнаючи вагомість наукового добутку Катерини Олександрівни Годік, теоретичне і практичне значення її дисертації для подальшого розвитку цього напрямку дослідження, вважаємо необхідним висловити декілька зауважень/побажань:

1. Робота лише б виграла, якби шановна дослідниця вдалася до зіставлення твору Б. Антоненка-Давидовича «Смерть» та А. Платонова «Чевенгур», оскільки ці тексти є тематично близькими.
2. На нашу думку, більшу увагу треба було б приділити розгляду тих деталей зовнішності «бісівських» персонажів, які дають змогу читачам залучати їх до такої категорії. Тим більше, що у підрозділі роботи, присвяченому Ф. Достоєвському дослідниця такі риси розглядає.
3. Авторці варто було б наголосити на актуальності самого концепту «бісовщини» для сучасної соціологічної та політичної ситуації, чого зроблено не було. Хоча б у висновках слід було це зауважити, окреслюючи подальші перспективи дослідження.

Підкреслимо, що зауваження і поставлені питання є результатом роздумів, на які надихає представлена робота, і ніяк не зменшують цінності наукового доробку Катерини Олександрівни, який є самостійним, завершеним ґрунтовним дослідженням актуальної проблеми.

Зміст дисертації розкритий у семи публікаціях (6 – основних, опублікованих у вітчизняних фахових та зарубіжних виданнях, та 1 – додаткової) та належним чином виконаному авторефераті, текст якого відповідає змісту дисертації.

Все вищезначене дає підстави для висновку: дисертація Катерини Олександрівни Годік «Концепт “бісовщини” в творчості українських та російських письменників першої половини ХХ століття» виконана на високому методологічному та науковому рівні і відповідає вимогам «Порядку присудження наукових ступенів», затвердженого Постановою Кабінету Міністрів України № 567 від 24.07.2013 р. зі змінами, внесеними Постановами Кабінету Міністрів України № 656 від 19.08.2015 р., № 1159 від 30.12.2015 р., № 567 від 20.07.2016 р., а її авторка заслуговує на присудження їй наукового ступеня кандидата філологічних наук за спеціальністю 10.01.05 – порівняльне літературознавство.

Доктор філологічних наук, професор,
професор кафедри англійської
філології та перекладу
Університету імені Альфреда Нобеля

А.А. Степанова

